

УДК: 340.1

DOI: 10.15587/2523-4153.2018.143106

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ЗАПИТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

© Н. М. Оніщенко

Представлена стаття присвячена сучасному етапу розвитку національної правової системи в контексті її здатності до виконання певних завдань, відтворення необхідних у даних просторово-часових вимірах функцій, забезпечення необхідних вимог ефективного правового регулювання. Зрозуміло, що демократична правова система повинна дієво захищати права і свободи людини, відтворювати і впроваджувати принцип верховенства права, забезпечувати «якість» правового закону в національному законодавстві. Саме правова система повинна реалізувати положення про те, що людина є найвищою соціальною цінністю. Якість європейської правової системи полягає у захисті загальнолюдських цінностей, культурних надбань, взагалі і, зокрема, правокультурних. Так, слід зазначити, що в умовах демократичної, правової держави відносини «особа-держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечити для однієї частини суспільства більший ступінь свободи, ніж для іншої; в цьому випадку необхідно вести мову про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави. Свобода народу забезпечена лише тоді, коли народ дійсно організує без будь-якого втручання союзи, збори, видає закони, обирає за власним волевиявленням всіх посадових осіб держави, яким доручається проведення в життя законів і демократичне управління на основі цих законів. Як відомо, повноваддя народу складається в умовах демократичної, правової системи, яка в свою чергу, нормалізує функціонування органів держави, що забезпечують права і свободи людей, зокрема, їх європейський вектор розвитку. Крім того, великого значення набувають сьогодні завдання по оптимізації правової системи, а отже – коригування її функцій. Зокрема: основне завдання правової системи – створювати чітко визначену, нормативну, стабільну основу для всього комплексу суспільних відносин, у тому числі і для їх динаміки.

В умовах демократичної, соціальної, правової держави, яка визначила свій європейський вибір, реалізується сфера правового регулювання, сукупність суспільних відносин, яку можливо і необхідно упорядковувати за допомогою права і правових засобів. Основним напрямом правового регулювання в цих умовах є: а) закріплення і охорона нових суспільних відносин; б) забезпечення сприятливих умов і засобів існування індивідів; в) реалізація і правовий захист життєво важливих потреб, інтересів людей і соціальних спільностей; г) заборона певних суспільних відносин і поведінки (заснування комерційних банків посадовими особами, працівниками правоохоронних органів, їх родичами (активізація діяльності НАБУ, НАЗК, створення Вищого антикорупційного суду); д) стимулювання розвитку певних суспільних відносин тощо.

Ключові слова: правова система, завдання правової системи, функції правової системи, права людини

1. Вступ

Правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність, визначає цілісність, відображає єдність суспільства і є одним із виявів державного суверенітету держави, показником сталого правового розвитку. Вчені зазначають, що національна правова система визначає своєрідність правового життя певного суспільства. Отже, цілком зрозуміло, що правова система як втілення відповідного досягнутого рівня розвитку права повинна бути здатною для: а) виконання певних завдань; б) відтворення необхідних у даних просторово-часових вимірах функцій; в) забезпечення необхідних умов ефективного правового регулювання.

У першу чергу розглянемо деякі з невідкладних завдань сучасного етапу розвитку правової системи України.

У сучасних умовах зростає соціальна спрямованість правової системи як засобу формування і реалізації інтересів суб'єктів шляхом закріплення певних цілей, норм, правил поведінки.

2. Літературний огляд

Проблематика правової системи виникає в широкому науковому обігу з 80-тих років 20 століття. З цього моменту ця категорія піддається суттєвому аналізу, вивченню, узагальненню та, відповідно, правовій аналітиці. Правова система вивчається у вітчизняній юридичній думці, як феномен соціальної дійсності [1, 2] як категорія, яка досить щільно пов'язана з категорією «правова держава» [3]. Органічна єдність правової, соціальної та демократичної держави у фокусі національної правової системи досліджується провідними вченими [4]. Національні правові системи, механізм їх зближення та взаємодії досліджувалися вітчизняними вченими [5]. Крім того, джерельне право різних правових систем досить ретельно вивчалось [6].

Безумовно, доленосним питанням в означеному форматі є вивчення контексту взаємодії і, головне – взаємообумовленості розвитку правової системи та активного, зрілого громадянського суспільства, що, на жаль, не одержало ще предметного вивчення у юридичній науці.

3. Мета та задачі дослідження

Мета статті полягає в акцентуванні необхідності розвитку національної правової системи в контексті формування активного, зрілого громадянського суспільства.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Розглянути розвиток національної правової системи в контексті економічних, соціальних, політичних факторів, а також культурних та світоглядних чинників;

2. Акцентувати увагу на тому, що національно правова система є проявом синергії, демократичної, соціальної, правової, європейської держави;

3. Наголосити, що «покликанням», «місією» правової системи є створення і використання надійних юридичних механізмів в контексті розвитку ринкової економіки, забезпечення гарантій збільшення виробництва;

4. Розглянути явище правового активізму, зокрема, його вплив на розвиток правової системи в процесі право-державо змін.

4. Оптимізація національної правової системи

Національна правова система поступово перетворюється на один із важливих засобів забезпечення оптимальної єдності політичної та соціальної стабільності та динамізму, збереження цілісності суспільства, взаємодії особистісного та суспільного, правового та публічного факторів, які завжди перебувають у відносинах антиномії, тобто взаємопроникнення та внутрішньої суперечливості.

Правова система соціальної, правової держави покликана:

Оптимізація національної правової системи. Національна правова система поступово перетворюється на один із важливих засобів забезпечення оптимальної єдності політичної та соціальної стабільності та динамізму, збереження цілісності суспільства, взаємодії особистісного та суспільного, правового та публічного факторів, які завжди перебувають у відносинах антиномії, тобто взаємопроникнення та внутрішньої суперечливості.

Правова система соціальної, правової держави покликана:

1) забезпечити встановлену соціальною політикою стабільність громадянської згоди шляхом проголошення, реалізації і охорони соціально-правових умов для стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистого добробуту;

2) підтримання оптимального співвідношення між прибутками працездатної частини суспільства та працездатними громадянами;

3) надання адресної соціальної підтримки учасникам АТО, членам їх сімей, дітям-інвалідам, дітям, позбавленим батьківського піклування, дітям-сиротам, іншим дискримінованим групам;

4) скорочення та обмеження масштабів зубожіння, стримування безробіття;

5) забезпечення прожиткового мінімуму громадян, як однієї з умов розвитку зрілого, активного громадянського суспільства [7, с. 12].

Завдання правової системи в умовах демократичної соціально-правової держави зазнають впливу соціально-економічних, політико-моральних, етнонаціональних факторів. При цьому зростає їх соціальний зміст, спрямований на зміцнення групової, міжгрупової соціальної взаємодії людей з приводу реалізації своїх інтересів. Зазначені функції покликані забезпечувати існування, добробут, а інколи – і виживання самого суспільства, реалізацію прав і свобод людини і громадянина [8, с. 149].

Суттєвий вплив на функціонування правової системи здійснюють такі загальносоціальні завдання, як гарантування:

а) національної безпеки, боротьба з агресією з боку РФ, ліквідація її наслідків;

б) соціальних програм, спрямованих на підтримання охорони здоров'я, соціальне забезпечення працездатних тощо, захист та охорону прав дитини [9, с. 56–85].

Правова система сприяє вирішенню етнонаціональних завдань, що поставлені перед суспільством, які спрямовані на збереження і розвиток традицій, самого існування національної культури, мови, самобутності та відтворення етносу, виховання громадянської позиції.

Значний вплив на завдання правової системи справляє науково-технічний розвиток усієї цивілізації. Держава підтримує науку, освіту, культуру, використовує їх результати, сприяє розвитку і забезпеченню інтелектуального потенціалу суспільства, гарантує інтелектуальний розвиток кожної особистості [10, с. 165–174].

Одночасно вона вживає запобіжних заходів до обмеження небезпеки, яка виникає від неконтрольованої появи та використання сучасних науково-технічних досягнень.

Цікавим прикладом в цьому контексті є використання європейського досвіду. Зокрема, право на цілісність особи – нове особистісне право, необхідність якого обумовлена науково-технічним прогресом, особливо в сфері людини і біологічної науки (ст. 2 Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 року). Це право включає поінформованість і згоду людини щодо застосування медичних препаратів, процедур, а також інших заходів у межах медицини і біології. Одним із трактувань цього права є право людини на якісні медичні препарати. Суттєвого удосконалення у зв'язку з цим потребує чинне законодавство України (Закон України «Про лікарські засоби», Основи законодавства України про охорону здоров'я тощо), що, безумовно, буде сприяти позитивним зрушенням в оновленні правової системи.

Роль правової системи в умовах сучасної держави визначається також необхідністю забезпечення самовизначення особи, її розвитку та соціалізації. При цьому право виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стимулює творчу

активність, самосвідомість людини, гарантує визнання суспільством того, що кожний індивід народжується вільним і рівним з іншими, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, який обумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, гідне життя, повагу і недоторканість [11, с. 35].

Це зумовлює можливість реалізації інших прав і свобод людини і громадянина, надає підстави для висновку про неприпустимість їх скасування або будь-якого обмеження. Саме завдяки визнанню гідності людини визнаються «недоторканими і невідчужуваними права людини, в силу чого вони складають основу будь-якого суспільства, а також справедливості» [12, с. 432].

Основне завдання правової системи – створювати чітко визначену нормативну, стабільну основу для всього комплексу суспільних відносин, у тому числі і для їх динаміки.

В умовах демократичної, соціальної, правової держави, яка визначила свій європейський вибір, реалізується сфера правового регулювання, сукупність суспільних відносин, яку можливо і необхідно упорядковувати за допомогою права і правових засобів. *Основним напрямом правового регулювання в цих умовах є:*

- а) закріплення і охорона нових суспільних відносин;
- б) забезпечення сприятливих умов і засобів існування індивідів;
- в) реалізація і правовий захист життєво важливих потреб, інтересів людей і соціальних спільностей;
- г) заборона певних суспільних відносин і поведінки (заснування комерційних банків посадовими особами, працівниками правоохоронних органів, їх родичами (активізація діяльності НАБУ, НАЗК, створення Вищого антикорупційного суду);
- д) стимулювання розвитку певних суспільних відносин;
- е) сприяння (за допомогою нових законів) виникненню і функціонуванню нових відносин і суспільних явищ;
- є) розвиток правового світогляду та удосконалення правової ідеології.

Таким чином, важливе значення для проведення сучасних державних та правових реформ відіграють функції, що притаманні правовій системі як явищу соціальної дійсності.

Наукове дослідження правової системи передбачає вивчення не тільки її статичності, а й динаміки, того, як вона функціонує, змінюється, як виконує своє соціальне призначення. Зрозуміло, що виділення статичних чи динамічних компонентів правової системи має суто теоретичний характер, адже вони перебувають у тісному взаємозв'язку і відокремлено, без взаємодії, втрачають свої якісні характеристики.

Функціонування національної правової системи залежить від усієї сукупності суспільних відносин, економічних, політичних, соціальних та духовних факторів. Термін «функціонування правової системи» відображає її дію в соціальній системі. Дати функціональну характеристику правової системи означає визначити й описати способи її дії, шляхи і

форми впливу на суспільні відносини. Стабільність, динамізм і системність суспільних відносин є необхідними умовами прогресу суспільства.

Даний період розвитку суспільства України потребує ефективної реалізації інтеграційної, організаційної, регулятивної, охоронної та інших функцій правової системи.

Функції правової системи в умовах демократичної, соціально-правової держави зазнають впливу соціально-економічних, політико-моральних, етнонаціональних факторів.

У соціально-економічній сфері національна правова система здійснює дві взаємопов'язані функції:

- 1) сприяє економічному розвитку і максимальній активності (зайнятості) населення;
- 2) забезпечує соціально новий рівень споживання, сприяючи при цьому сучасним уявленням про загальнолюдську гідність.

В умовах розвитку ринкових відносин особливого значення набуває функція правової системи по забезпеченню соціально захищеності населення, боротьба з безробіттям, розвитку соціального партнерства, створення надійних механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина, впровадженню гендерних правовідносин та їх науковому тлумаченню в контексті світових трансформацій.

Сутністю гарантій основних прав і свобод людини і громадянина є умови, які повинна створити держава для їх реалізації.

Дерегуляція не повинна означати послаблення ролі держави і права у подоланні кризового стану, забезпеченні стабілізації фінансів, зміцненні курсу гривні, створення стимулів підприємницької діяльності, проведення оптимальної податкової політики, протистояння намірам фінансово-промислових структур підміняти державні інтереси своїми клановими, що призводить до зростання тіньової економіки, розповсюдження тіньового права тощо.

Здійснення завдань та функцій демократичної, соціальної, правової держави передбачає створення і використання надійних юридичних механізмів реалізації свободи, рівності і справедливості з урахуванням неможливості існування абсолютної необмеженої свободи та абсолютної рівності. Ці механізми мають визначити оптимальне співвідношення державних, правових, економічних складових регулювання та саморегулювання суспільних процесів, регулювати також перерозподіл матеріальних ресурсів для забезпечення певного, наявного в державі рівня життя, сприяти зниженню соціальної напруги.

За допомогою механізму правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми. Саме через норми права держава встановлює міру можливої та дозволеної поведінки людей.

Регулятивна функція національної правової системи соціально-правової держави спрямована на забезпечення взаємодії індивідуального і колективного, приватного і публічного чинників, які завжди не тільки знаходяться в відносинах взаємозалежності, а й суперечливості, оскільки кожний з них окремо є потужно внутрішньо суперечливим. Відомо, що не тільки

ки права і публічні інтереси є суперечливими за своєю соціально-ідеологічною природою, будь-яка соціальна група, а також суспільство в цілому, не є однорідним за своїм складом та утворенням [13, с. 53–63].

Регулятивний вплив національної правової системи демократичної соціально-правової держави охоплює всі аспекти управління соціальними процесами – від регуляції окремих актів поведінки до координації всіх видів суспільно корисної діяльності шляхом використання економічних стимулів, упродовження найбільш досконалих систем управління, змін умов праці та побуту тощо. На поліпшення змісту процесу законотворення в економічній сфері впливають такі чинники, як удосконалення на основі Конституції системи юридичних гарантій прав та свобод людини у сфері підприємництва, забезпечення рівного захисту прав суб'єктів різних форм власності, всебічне державне сприяння функціонуванню нових форм господарювання, розвиток і удосконалення вже діючих тощо. Ринковий механізм виробництва здатний функціонувати лише за наявності стабільного правового простору соціально-економічних і політичних відносин.

Стосовно ринкової економіки основними функціями правової системи є регулятивна (закріплення реалій, що склалися в економіці) та ефективна охорона відповідних правовідносин. В цьому зв'язку виділяються певні напрями у використанні правових форм – встановлення цілей економічного розвитку. Ринкові відносини не можна «насаджувати» зверху законодавчими чи адміністративними заходами. Щодо останніх можна розраховувати на ефективність лише там, де вони знімають перепони на шляху до цивілізованого ринку, створюють додаткові економічні стимули, визначають необхідність додержання конституційних вимог про рівність усіх форм власності, про захист прав споживачів, визначення кола суб'єктів ринкових відносин; поліпшення реєстраційної діяльності компетентних державних органів; законне притягнення до відповідальності суб'єктів за порушення правових актів у сфері підприємницької діяльності; нормативне забезпечення регулятивної діяльності держави в економічно-соціальній сфері товарного виробництва, організації інвестування, субсидій, дотацій, оренди, банківської справи, валютних операцій, податкової політики тощо; регламентацію порядку вирішення позовів та суперечок, відновлення порушеного стану та відшкодування збитків.

Регулятивна функція правової системи демократичної, соціально-правової держави спрямована на два відносно самостійних, але взаємопов'язаних явища – індивідуальні права, свободи та на публічні інтереси суспільства. В умовах розвитку ринкових відносин, процес державно-правового регулювання має виходити з підтримання балансу між приватноправовим і публічно-правовим методами, з необхідності їх розмежування і взаємодії. Правове регулювання ринкових відносин має на меті, зокрема, упорядкування діяльності суб'єктів підприємництва, припинення процесів зловживання правами і свободами людини і громадянина як з боку окремих підприємців, так і з боку самої держави [14, с. 87–110].

У даному контексті сучасні правознавці вказують, що одним з основних завдань соціальної держави є загальне зростання добробуту і розширення кола осіб, що користуються його надбаннями. Без цього соціальна держава вимушена боротися з бідністю. Оскільки виробництво і розподіл організовані за принципом ринкової економіки, держава в різних формах несе відповідальність за їх ефективність, зокрема за:

- а) надійність постачання;
- б) гарантії збільшення виробництва, участь у ньому всіх працездатних осіб (тобто повна зайнятість);
- в) пом'якшення наслідків нестабільності та кризових проявів, безперешкодне постачання основних продуктів харчування (регулювання цін, кон'юнктурна політика);
- г) зняття внутрішньої напруги в регіонах і між окремими сферами життя і групами людей.

Нагадаємо, що сьогодні мінімальна заробітна плата сягає 3723 гривень.

У системі правового регулювання діюче публічне право має поєднуватися з приватним правом щодо виконання своїх організаційно-правових функцій відносно прав і свобод особи [15, с. 49].

При цьому параметри кожного з них повинні бути чітко визначені, щоб не застосовувалися методи «влада-підкорення» там, де це не потрібно, де є необхідною диспозитивність у відносинах, рівність осіб, їх ініціатив, майнова самостійність, вільне виявлення волі та інтересів. Слід зауважити про те, що публічне і приватне право відносно самостійні, а отже, питання не стоїть про пріоритет того чи іншого.

Незважаючи на проголошений Конституцією України людський вимір права (ст.ст. 3, 21, 48), фактичне становище особи сьогодні не відповідає цим ідеалам і перспективам.

Особливе занепокоєння викликають розбалансованість економіки, вкрай деформована структура виробництва, спотворена за своїм змістом система відносин власності, значна частина яких базується на тіньових, корумпованих засадах. Існує реальна перспектива закріплення цих небезпечних явищ, особливо в умовах жорсткої зовнішньої інтервенції з боку Росії.

5. Результати досліджень та їх обговорення

Одним із негативних наслідків реформ в Україні, що проводилися імпульсивно, без необхідного наукового обґрунтування, є обвальне падіння виробництва, закриття та банкрутство підприємств, катастрофічне збільшення дефіциту бюджету, занепад соціальної сфери, внаслідок чого спостерігається масове зубожіння народу. У зв'язку з цим Україна сьогодні визначається як країна де, відповідно, не захищені основоположні права.

Основні права мають передумовою свого існування, з одного боку, ефективність держави, яка їх гарантує і захищає, з другого – баланс саме цієї держави та розвиненого громадянського суспільства.

На думку дослідників-державознавців з цієї дилеми може бути тільки один висновок: провести тонке, диференційоване розмежування між сферою захисту основних прав і їх обмеженням. Держава повинна захищати свободу індивіда за умови, що

гарантується достатній захист публічних інтересів [16, с. 499].

Специфічною юридичною гарантією прав і свобод людини і громадянина є ефективність функціонування, високий ступінь цілісності правової системи, в яку включений інститут прав людини [17, с. 60–70].

Проте, нормативно-правові засоби забезпечення прав і свобод людини та громадянина самі по собі не можуть створювати фактичні умови для використання кожним своїх прав і свобод. Гарантування прав і свобод не може бути достатньо ефективним за відсутності належних соціально-економічних, політичних, культурних та інших умов, які визначають дієвість, сутність, конструктив юридичного забезпечення прав і свобод особи.

Досвід розвинутих європейських країн свідчить, що в них відбувається постійний процес вдосконалення комплексу заходів право-вого, соціально-економічного, політичного, організаційного і виховного характеру, метою яких є створення належних умов для реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи в умовах функціонування впливового громадянського суспільства.

Розглянемо цю констатацію на цікавому, як нам видається, прикладі, а саме: врахування ініціативи в праві в контексті громадянського активізму в процесі право-державозмін сьогодення.

Спробуємо навести деякі позиції в означеній площині. Ініціатива в праві на сьогодні в нашому викладі пов'язується з представниками і осередками громадянського суспільства, представниками певних соціумів, професійних (корпоративних) груп, груп, сформованих за віковою ознакою, виокремлення груп за ознакою гендерної рівності тощо. Тобто суб'єктне коло носіїв ініціативи в праві може бути досить широким і не має сталого, константного вигляду. Ініціатива в праві може мати так званій «комбінований» характер, коли її відпрацьовують як представники доктрини, так і юристи-практики. Прикладом може слугувати інститут конституційної скарги, яка була запропонована до вивчення вченими – представниками правової доктрини А. Селівановим, П. Євграфовим тощо, а також судьями Конституційного суду України: М. Гультаєм, В. Скоморохою, А. Головіним та іншими.

На наш погляд, ініціативу в праві в самому загальному сенсі можна визначити як постановку питання про необхідність внесення змін та доповнень у діючі норми, скасування деяких з них або прийняття нових норм права задля більш ефективного регулювання суспільних відносин.

Хочемо також наголосити, що реальне забезпечення ініціативи в праві пов'язане з такими явищами, як громадянська вихованість, громадянська позиція, правова активність представників громадянського суспільства. «Якщо людина хоче, щоб її особисті права були захищені вона мусить усвідомити суспільне правове життя і брати в ньому участь» [18, с. 80].

На жаль, останнім часом все більше нарікань в суспільстві на неподолану корупцію, корупційні схеми, повільні реформи, порушення прав людини.

Втім, як нам видається, підґрунтям подолання перерахованих негативних явищ мають стати не тільки економічний чи соціальний фактори, але й власна громадянська позиція, власна спроможність давати відсіч негативним проявам нашого життя. Тобто, іншими словами, не очікування, що хтось прийде і «прибере все сміття» з твоєї власної домівки, а наполеглива, кропітка праця в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства. Багато в чому означена «спроможність» до особистих рішучих дій (саме дій, а не тільки нарікань) залежить від громадянського виховання, а отже, від громадянської вихованості, від бажання проявляти ініціативу в усіх сферах життєдіяльності людини задля його (життя) покращення і, особливо, в сфері сучасного права, починаючи від особистої обізнаності з ним і завершуючи формуванням власної позиції з метою покращення праворегуючих процесів.

Адже тільки особистість, яка вихована в ідеалах демократії, найкращих взірцях розвинутого громадянського суспільства, людяності, порядності, високого служіння людству і відданості громадянській позиції – може стати гідним членом українського суспільства.

Сьогодні всім нам конче необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу правозаконності, підвищення авторитету громадської думки, формування та розвиток громадянської позиції (саме ці фактори і покладаються в «ініціативне» ставлення до діючого або бажаного права).

6. Висновки

1. Таким чином, розвиток національної правової системи залежить (і це підкреслимо особливо) від багатьох чинників: економічних, соціальних, політичних, а також особистої правової культури, правової свідомості, правового світогляду кожного представника громадянського суспільства, здатного самостійно мислити, приймати рішення, публічно висловлювати свою думку, нести відповідальність за наслідки своєї діяльності, проявляти зацікавленість в динамічному розвитку правової системи, у тому числі шляхом прояву ініціативи в праві.

2. Національна правова система повинна забезпечити органічну єдність розвитку демократичної, соціальної, правової і європейської держави.

3. Розвиток національної правової системи передбачає створення і використання надійних юридичних механізмів в контексті розвитку ринкової економіки, створення гарантій розвитку виробництва; основними функціями правової системи є регулятивна (закріплення реалій, що склалися в економіці) та охоронна (ефективна охорона відповідних правовідносин).

4. У фокусі європейського вектору розвитку прав людини розглядається явище громадянського активізму, зокрема, його вплив на розвиток правової системи в процесі право-державозмін сьогодення.

Література

1. Вступ до теорії правових систем: монографія / ред. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2006. 432 с.
2. Правові системи сучасності: навч. пос. / ред. Шемшученко Ю. С. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 492 с.
3. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 1999. 248 с.
4. Теорія держави і права: підручник / Петришин О. В. та ін.; ред. Петришин О. В. Харків: Право, 2015. 368 с.
5. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Логос», 2017. 680 с.
6. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
7. Соціальна політика: вимоги суспільства, виклики часу, потреби людини: науково-аналітична доповідь / Шемшученко Ю. С. та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 80 с.
8. Bioprawo. Filozofia prawa w putaniach i odpowiedziach / red. Zajadto G., Zeidler K. Warszawa: Kehexisnexus, 2013. P. 149–156.
9. Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 56–85.
10. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право. Київ: Атіка, 2009. С. 165–174.
11. Jablonska-Bonca J. Ontolection to law. Warszawa: LexisNexis, 2008. P. 35.
12. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
13. Петришин О. До проблеми соціалізації юридичних знань. Про українське право // Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ: Грамота, 2010. Чис. IV. С. 53–63.
14. Концепція удосконалення Інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 87–110.
15. Keith R. C., Lin Z. The special irouping of the Human Rights of Women, Children, Handicapped and Eldery // Law and Justice in China's New Marketplace. London: Palgrave Macmillan, 2001. P. 49–93. doi: http://doi.org/10.1057/9780230511156_2
16. Кревельд М. В. Расцвет и упадок государства / ред. Кузнецов Ю., Макеев А. Москва: ИРИСЭН, 2006. С. 482–499.
17. Лобойко Л., Шило О. Концепція судового права у контексті судового захисту прав і свобод // Право України. 2015. № 3. С. 60–70.
18. Тимошенко В. І. Природна правосвідомість (з історії політичної правової думки) // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 2. С. 80.

Дата надходження рукопису 31.07.2018

Оніщенко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділом, Відділ теорії держави і права, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01601